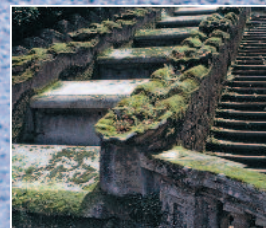

Internasjonale strømninger i hagekunsten

Parken og hagen på Bogstad restaureres

Internasjonale strømninger i hagekunsten

Parken og hagen på Bogstad restaureres

Foredragene ved seminaret
Bogstad 2005

Bogstad Stiftelse

Bogstad Stiftelse 2006
Sørkedalen 826
0758 Oslo
www.bogstad.no
e-post:bogstad@bogstad.no
Layout og produksjon: Trykksakdesign
Redaksjon: Else Espeland, Lars-Erling Mikkelsen

ISBN-13: 978-82-993893-3-4

ISBN-10: 82-993893-3-X

Forsidebilde:

Bogstad. Høst i parken 1997. Lindetrærne ved vannet er rester fra 1700-tallets barokkhage. Foto: F. Solvang.

Småbildene:

- *Stourhead. Ceres, senere kalt Floras, tempel. Første stopp på vandringen gjennom parken. Foto: Christian Laine.*
- *Syrinhortensia, Hydrangaeda paninculata, kom til Europa for ca. 150 år siden, sendt til Nederland av den tyske legen Phillipp Franz von Siebold. Foto: Eva Mæhre Lauritzen.*
- *Urner var vanlig element i landskapsparkene, som her på Stourhead. Foto: Madeleine von Essen.*
- *Parken ved Fredensborg Slot i Danmark. I barokken arbeidet arkitektene bevisst med perspektivets forsvinningspunkter. Barokkhagene skulle virke store og imponerende. Foto: Karsten Hviid.*
- *Kaskadetrinnene i den berømte italienske hagen ved Villa Aldobrandini utenfor Roma. Denne hagen ble ofte besøkt på The Grand Tour.*

Bilde på baksiden:

Bogstad med hage og park.

Billedteppe i spisestuen på Ulefos Hovedgård. 280x201 cm.

Teppet er vevet i 1931 av Elisabeth Guldbrandsen og Emma Mathiesen. Kartongen (tegningen) er laget av Kitty Schelderup, født Munthe.

Det var en gave til Karen Aall, fra hennes mor, da hun giftet seg med Niels Frederik Aall i 1935. Karen Aall er yngst av de tre søstrene som arvet Bogstad etter sin mor, og overlot det som museum til allmennheten i 1955.

Tilh.: Stiftelsen Statsraad Niels Aalls Minde. Foto: F. Solvang.

Forord

Den romantiske landskapsparken på 130 dekar er en av Norges eldste landskapsparker. Den ble anlagt av godseier Peder Anker rundt 1780 etter utenlandske forbilder, med slyngede kanaler, karpedammer, andedam, kaskade og broer. Mange utenlandske trær og planter ble innført og parkanlegget ble forbilde i Norge.

Dagens anlegg avspeiler forandringene gjennom historien, gjennom familier, generasjoner, epoker og stiler. Derfor er det viktig å ta vare på alle spor og legge til rette for fremtidig bevaring og vedlikehold.

Det er ikke vårt mål å rekonstruere parken fra 1700-tallet. Vi vil tilpasse restaureringen til dagens publikumsdrift, tilgjengelighet og aktiv bruk, og også vurdere moderne installasjoner, teknikk og vedlikehold.

Vi ønsker å gjenskape atmosfæren fra 1700-tallsparken, med den stemning og de inntrykk som formidles av natur og kultur i vellykket fellesskap!

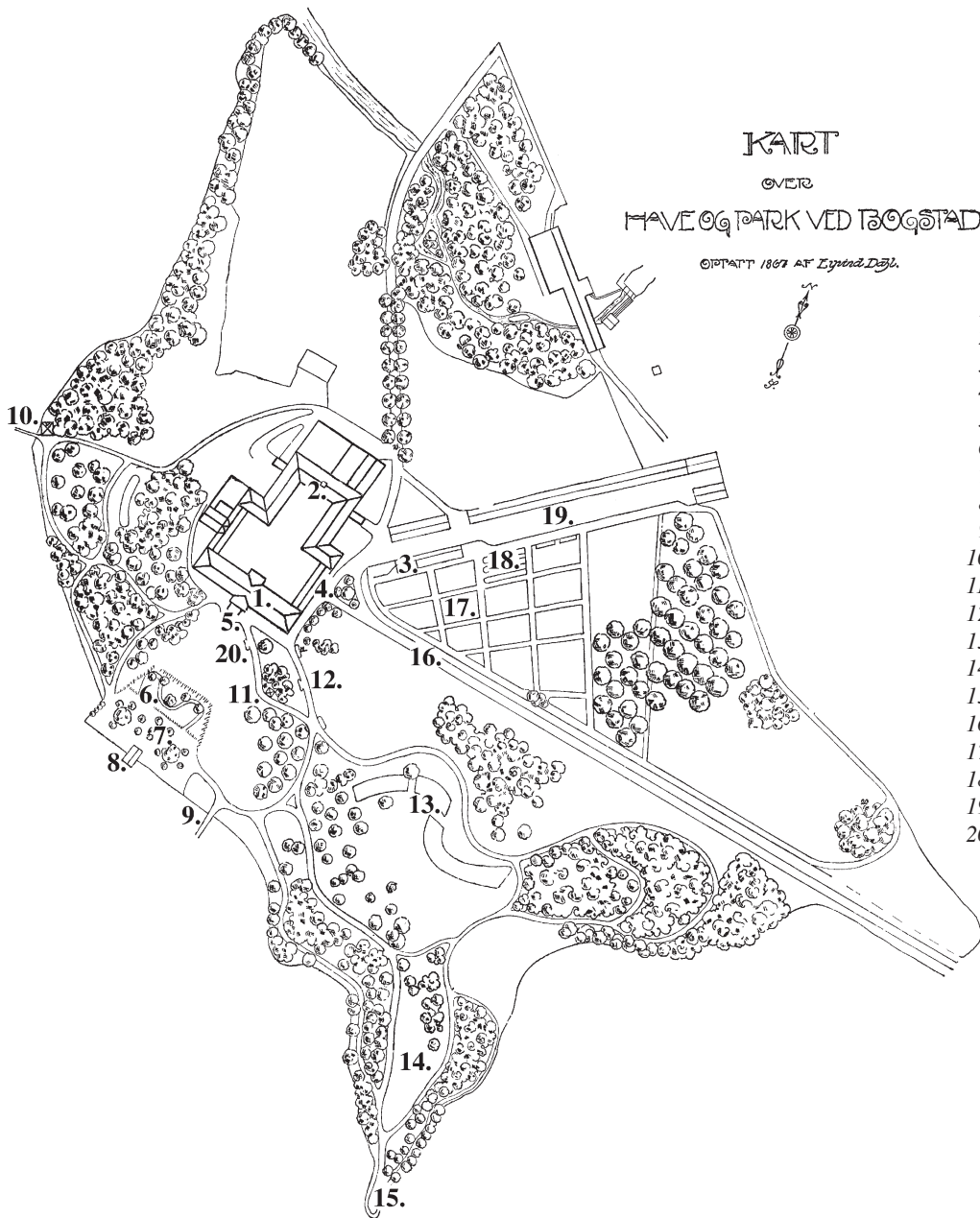

Else Espeland
museumsleder

KART
OVER
HAVE OG PARK VED BOGSTAD.

OPTRAIT 1867 AF Lysthus-Dahl.

1. Hovedbygningen.
2. Uthusfløi.
3. Det gamle drivhus.
4. Hovedinnkjørsel.
5. Hagetrapp.
6. Nedsenket terrasse.
7. Nedre terrasse.
8. Lysthus på brygge ut i vannet.
9. Brygge, her lå også et kajehus.
10. Fiskepaviljongen.
11. Lysthus.
12. Sitteplasser.
13. Dammene.
14. Gamle Bogstad. (Tennisbaner nu.)
15. Gamlestueodden med sitteplasser.
16. Hovedopkjørsel.
17. Kjøkkenhagekvarter.
18. Drivbenkplass.
19. Gamle innkjørsel.
20. Sitteplass.

Program

”INTERNASJONALE STRØMNINGER I HAGEKUNSTEN”

Seminar 25. – 27. september 2005

Åpning av seminaret <i>Else Espeland, museumsleder Bogstad Gård</i>	8	AUTENTISITET OG PRINSIPPER FOR RESTAURERING AV PARKER	
INSPIRASJON OG FORBILDER		Naturalism, formality and horticulture: Landscape gardening and gardening in England, 1750-1850 <i>Peter Goodchild, Director of Garland, University of York, UK</i>	80
Natursyn, inspirasjon och gestaltning i den engelska parken i Sverige <i>Magnus Olausson, docent, chef för Slottssamlingarna, Nationalmuseum, Stockholm</i>	11	Betydelsen av autentisk substans och dess skydd i historiska parker <i>Klaus Stritzke, landskapsarkitekt, Sverige</i>	101
The Grand Tour, trädgårdskonsten och Peder Ankers Bogstad <i>Christian Laine, arkitekt MSA, Sverige</i>	24	PANELDEBATT Debattinnlegg av: <i>Ulf Holmene, seksjonssjef Riksantikvaren</i> (manus foreligger ikke)	
Frimurenettverket i Europa på 1700-tallet - en innfallspport til landskapsparker? <i>Madeleine von Essen, hagehistoriker</i>	40	Autentisitet i historiske hager <i>Lars Roede, museumsdirektør Oslo Bymuseum</i>	115
Introduksjon av nordamerikanske planter i 1700-tallets landskapsparker <i>Kjell Lundquist, Sveriges lantbruksuniversitet Alnarp</i> (manus foreligger ikke)		Autentisitet og prinsipper for restaurering af parker <i>Jens Hendeliowitz, landskapsarkitekt, Danmark</i>	122
Planteimporten til Norge og dens innflytelse på norsk hagekunst 1750-1850 <i>Annegreth Dietze, stipendiat UMB</i>	56	Lusthuset vid Bogstad Gård Trädarkeologisk undersökning 2005 <i>Aja Guldåker, arkeolog, Sverige</i>	132
De botaniske hagenes og plantejegerens rolle i introduksjon av nye hageplanter til Europa på 17-1800 tallet <i>Eva Mæhre Lauritzen, I. amanuensis, De naturhistoriske museer Universitetet i Oslo</i>	65	Adresseliste foredragsholdere	141

Utsikt over Bogstadvannet mot Bogstad Gård. Foto: F. Solvang.

**Seminar
2005**

Internasjonale strømninger i hagekunsten

av Else Espeland
museumsleder Bogstad Gård

Spaserterrassen i midtaksen foran huset. Her stod et lysthus som trolig ble revet i 1870-årene. Fundament for huset er blitt en pir ut i vannet, med gress og torvkanter. Bildet er fra 1880-årene. Foto: BS.

Bogstad Gård startet i 2003 et flerårig arbeid med restaurering av hagen og parken. Her er Norges eldste engelske landskapspark, som ble anlagt av gods-eier Peder Anker i 1780-årene. Den ble et forbilde for mange parker i landet.

Arbeidet startet med dokumentasjon og undersøkelse av grunnen, for å ta vare på spor av det historiske anlegget. Som første prosjekt ble valgt å undersøke de tre dammene, også kalt karpedammene, anlagt på 1700-tallet, men avviklet trolig på 1930-tallet.

2003 Undersøkelse og seminar Del I

En hagearkeologisk undersøkelse i 2003 hadde som hensikt å dokumentere forskjellige sider ved konstruksjonen av damanlegget. Det er utarbeidet rapport som beskriver fremgangsmåten, dokumentasjon og beskrivelse av funnene.

I tilknytning til den arkeologiske undersøkelsen av dammene ble det avholdt et todagers fagseminar, "Hagearkeologi – spor i jord". Seminaret hadde foredragsholdere fra Norge og Sverige, med bred faglig kompetanse.

Seminarrapport er utgitt, se boken "Spor i jord".

2004 Undersøkelse og seminar Del II

Undersøkelsen i september 2004 videreførte og avsluttet den som ble foretatt i 2003. Dammenes utstrekning og oppbygning ble definert, og inntak og utløp for vann ble undersøkt. Kaskade/vannfall ble utgravd og

undersøkt. Dammenes funksjon som fiskeoppbevaringsanlegg ble drøftet. Dette års fagseminar, med tema "Dammer i historiske hageanlegg" var knyttet til undersøkelsen på samme måte som i 2003. Foredragsholdere fra Norge og Danmark så på vann og dammer i historiske anlegg fra forskjellige vinkler, med både biologisk, botanisk, arkeologisk, geologisk og historisk utgangspunkt. Se boken "Spør i jord".

Internasjonal påvirkning

Seminalet i 2005 *Internasjonale strømninger i hagekunsten* er en naturlig videreføring av de to foregående. Tema er den internasjonale påvirkning på hagekunstens utvikling. Hvor kom ideene fra, hvor ble de utviklet, hva var forbildene, hvem brakte dem til oss?

Vi trenger mer kunnskap om hagenes forhistorie. I dag søker man å gjenskape innhold og uttrykk, stemning og opplevelse. Nye parker og naturanlegg planlegges, med planter og vannanlegg. Kunnskap må hentes fra historien, fra de anlegg som var forbilder og som også i dag er grunnlaget for den kompetansen som er bygget opp gjennom ulike restaureringsprosjekter i mange land.

Planteplan

Arbeidet med beplantningen foregår parallelt med arbeidet med dammene. Med utgangspunkt i idealer fra 1700

og 1800-tallet, skal det lages en plan for ny beplantning i parken. Alle trær registres og vurderes, til sammen 465 trær. Av dem beregnes ca en tredjedel tatt ned. Det skal plantes inn ca 130 trær og busker. Nyplantingen følger Peder Ankers planteliste "Fortegnelse over planterne i den Bogstadske Have og gevæxthuus" fra 1792. Mange av trærne må bestilles og drives frem før de kan plantes ut.

Lysthus

Et lysthus nederst i barokkhaven ønskes rekonstruert. Malerier og stikk fra 1700 og 1800-tallet viser flere paviljonger i haven. Den eneste som fremdeles står i dag er Fiskehuset. Bogstad ønsker å gjenskape et lysthus som historisk dimensjon i sammenheng med rehabiliteringen og utviklingen av den historiske landskapsparken. I september 2005 ble det utført en hagearkeologisk undersøkelse av fundamentene for huset, som et grunnlag for videre arbeid.

Parken på Bogstad – til nytte og behag

Idealer på Peder Ankers tid var å skape varierte stemninger og pittoreske utsikter i parkene. Den nye stilen utviklet seg i England fra 1720-årene. Hagene ble omformet til landskapsparker. Pryd og nytte skulle forenes. Nye vekster fra kolonier og oversjøiske land skulle utprøves. I veksthuset på Bogstad fantes kaffetrær,

Utsikt over Bogstadvannet mot Bogstad Gård, en høstdag 1997. Foto: F. Solvang.

tétrær og ananas. I parken ble plantet babylonsk pil, italiensk poppel og mange amerikanske trær og busker.

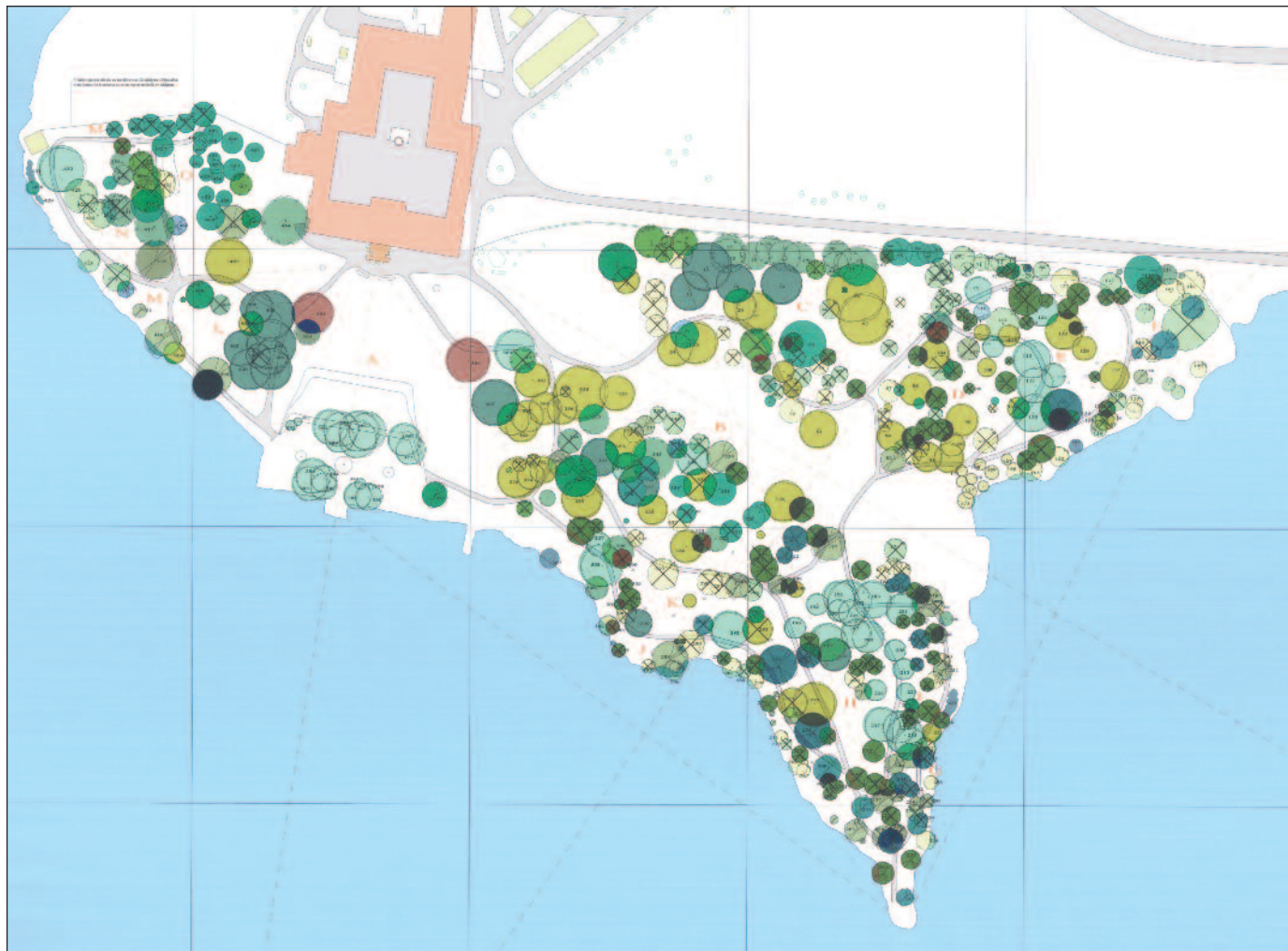
I motsetning til den tidligere barokke stilen i hagekunsten, skulle landskaps-parkene etterligne naturen mest mulig. Virkemidlene var likevel ofte kunstige. Perspektiver og siktlinjer, plantenes bladfarger, lys og skygge. Dette ble virkemidler for å skape kontraster og

spenning. En parkvandring skulle by på variasjon og ulike opplevelser – både estetisk og emosjonelt.

Interessen for historiske parker og

hager stadig økende. Dette er en internasjonal trend som etter hvert gjør seg gjeldende også i Norge. For å kunne ta vare på helheten - ikke bare bygningene alene, men også de omgivelsene byg-

ningene hører sammen med - er det nødvendig å utvide kunnskapene om grunnlaget og utviklingen av parken og hagen. Da vil man få det beste grunnlaget for restaurering og vedlikehold.

I parken på Bogstad er det registrert ca 465 trær. På dette kartet er de trærne krysset over, som skal hugges. De fleste er gran og bjørk, som nok er vandret inn i årenes løp. Etter Peder Ankers planteliste fra 1792 skal det så plantes inn andre treslag. Tegning: Anne Kaurin.

Natursyn, inspirasjon og gestaltning i den engelska parken i Sverige

av Magnus Olauson

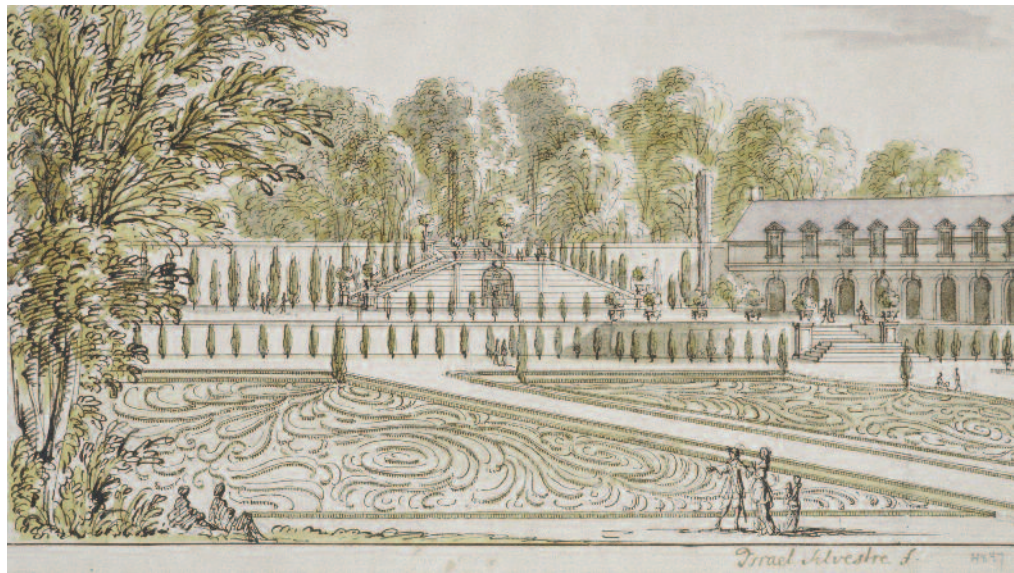
docent, chef för Slottsamlingarna, Nationalmuseum, Stockholm

Den engelska parken var i Sverige liksom i övriga Norden ett utifrån kommande trädgårdsmode. Om man för ett ögonblick lämnar frågan om inspirationskällor och den karaktär utvecklingen av den engelska parken fick, finns det anledning att säga något om natursyn och framförallt om relationen till det nationella landskapet. Vilken roll spelade topografin, klimatet och jordbruket i England för uppkomsten av den engelska parken? Och för den delen, var inte terrasseringarna i renässansens trädgårdar en bild av det kuperade italienska landskapet på samma sätt som det flacka och sankade Ile-de-France gav den naturliga formen åt André Le Nôtres orkestrering av den franska trädgården? Utan tvekan måste man fråga sig vilken inverkan dessa grundbetingelser haft för trädgårdskonstens utveckling, väl medveten om givna begränsningar.¹ Vad hände t.ex. i mötet med den svenska naturen – både med den vilda och den odlade? Om man börjar i den svenska stormaktstiden kan

¹ Jfr Magnus Olausson, « National or international style? From Nicodemus Tessin the Younger to Fredrik Magnus Piper », *Journal of Garden History* 1997 :4, s. 267-277.

man konstatera att den tidens svenskar ingalunda kände någon underlägsenhet kontra kontinentens trädgårdskonst – tvärtom. Detta blir man varse när man läser biskopen Haquin Spegels *Thet öppna paradiset* (1705) eller betraktar planscherna i Erik Dahlberghs *Svecia Antiqua et Hodierna*. Inte sällan står betraktaren ute i ett relativt vilt landskap och ser in mot de nyanlagda lustträdgårdarna. Inte sällan utgör vindpinade eller döda träd repoussoireffekt i dessa

bilder. Man verkar här inte ha varit rädd för att visa den karga naturen som människan ännu inte lyckats tämja. Kontrasten mellan konst och natur var högst avsiktlig - för att peka på det närmast gudomliga uppdraget att omvandla den vilda naturen till en skön lustträdgård. Det stora topografiska verket *Suecian* säger i bild vad biskop Spegel senare uttryckte i ord: ”Ty utaf ödemark at gjöra lustegård, Thet wisar at man har om landsens heder wård”. Spegel var dock inte den förste som menade att trädgårdarna imponerade mera i Sverige och i Norden genom det motstånd som terrängen och klimatet utövade än om förutsättningarna varit mer optimala. Denna föreställning träffade man redan på i André Mollets berömda *Lustgården* (*Le Jardin de*

Israël Silvestre: vy från lustträdgården vid S:t Cloud. Nationalmuseum H, THC 4847.

Willem Swidde efter Dahlbergh.; detalj av panoramavy över Karlbergs lustträdgård och djurgård med lusthuset Dianeberg, ca 1690. Foto Nationalmuseum.

- väster därom fick ges en konstnärlig gestalt – kaskadväggen med inlån från Villa Aldobrandini i Frascati. På detta sätt lyckades Tessin effektivt dölja den ursprungliga topografin.⁵

Drottningholm blev på detta vis ett magnifikt illusionsnummer, men Tessin är också en arkitekt som överraskar. I ett förslag till rundtempel på Fiskartorpsberget låter han detta lusthus i klassisk smak framträda i sällskap med den svenska granskogen. Projektet

² André Mollet, *Le Jardin de plaisir*, red. Henry Kayser, Sthlm 1651: «c'est en quoy le Jardinier sera plus a estimer, quand par son industrie il pourra eslever et conserver de telles choses dans les climats froids et les pays du Nord, desquelles choses nous traiterons en son lieu dans ce petit traité ... », cit. från prologen *Au Lecteur*, sine pagina.

³ Samma uppfattningen ger Haqvin Spigel uttryck för i *Thet öppna Paradis*, Sthlm 1745 (1705), s. 15.

⁴ Oswald Sirén, *Nicodemus Tessin d.y.: studieresor i Danmark, Tyskland, Holland, Frankrike och Italien*, Sthlm 1914, s. xlv. Jfr Sten Karling, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill LeNötrestilens genombrott*, diss, Sthlm 1931, s. 512.

⁵ Se vidare Magnus Olausson, "Lustträdgård och generalplan", *Drottningholms slott, I*, red. Göran Alm och Rebecka Millhagen, Sthlm 2004, s. 132-173.

Plaisir, utgiven i Stockholm på både svenska och franska år 1651).² Eftersom klimatet var mindre förmånligt i kalla Norden konstaterar Mollet att därför är trädgårdsmästarna i denna del av Europa värda större beundran, eftersom det fordras mycket större ansträngning för dem att driva upp och bevara växtlighet i detta kalla klimat jämfört med i sydligare breddgrader. Med andra ord krävdes både större tekniskt kunnande och envishet för att betvinga en ogästvänlig natur än vad som var fallet t.ex. i Frankrike. Detta var också den officiella uppfattningen i 1600-talets Sverige.³ Under sin utlandsresa på 1670-talet hade Nicodemus

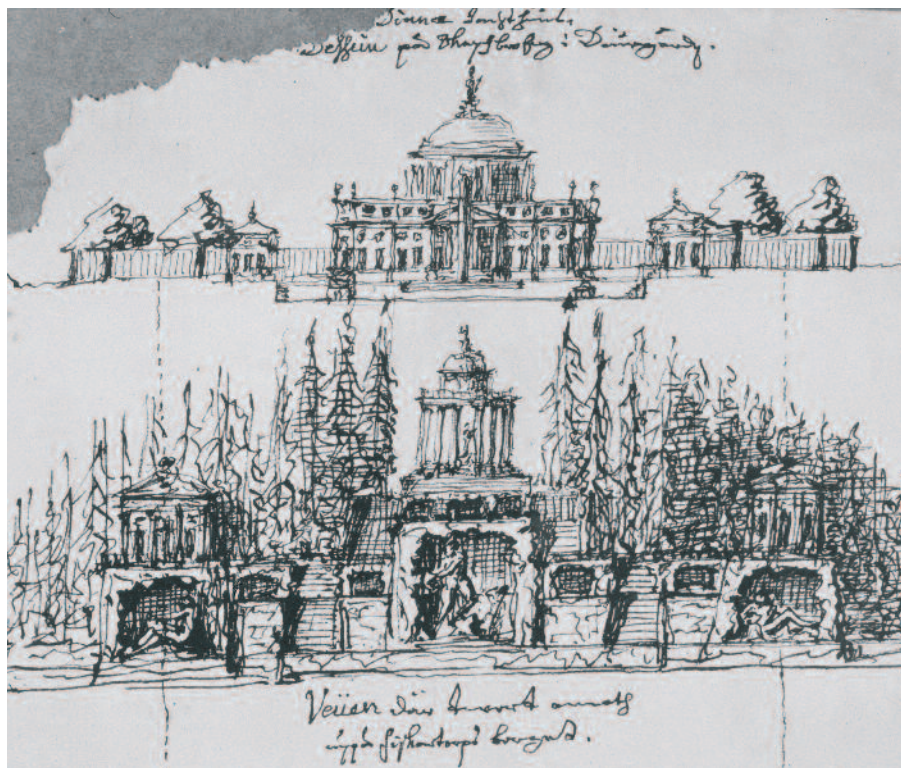
Tessin d.y. givit bort flera nygraverade vyer av Drottningholmsträdgården just för att visa att det "i Sverige också något uti vetenskaper finnes".⁴ Det var i hög grad Tessin som skulle visa hur man av "ödemark gör lustgård". När han anlade Drottningholms lustträdgård betingades i hög grad den långsträckta formen av de naturliga hindren, men arkitekten var knappast villig att i konstnärlig mening kompromissa särskilt mycket med det svenska urberget. Omfattande arbete med schaktning och sprängning resulterade i en stor flack yta i långsam terrassering – den s.k. parterriplanen. Det som dock inte helt gick att avlägsna – det s.k. "lilla bärget"

har samband med ett tilltänkt lustslott för Karl XII:s räkning med Djurgården i Stockholm som placering. Tessin fångar här upp eremitage-traditionen från den italienska renässansen som inte bara byggde på det avskilda utan också kontrasten konst-natur. I svensk trädgårdskonst följdes denna tradition upp av Carl Hårleman i hans förslag till terrassering vid Ulriksdal och Carl Fredrik Adelcrantz' snarlika projekt för Drottningholm och Kina slott. I bägge dessa fall hade anläggningarna karaktär av ursparningar ur den naturliga topografin där man utnyttjade den vilda naturens kvalitéer.⁶ Övergången från konst till natur var nämligen helt oförmedlad. Här kontrasteras sålunda det ordnade mot den vildvuxna svenska naturen.

I linje med vad som tidigare nämnts handlade det inte bara om att anpassa en väsensbild topografi till ett internationellt trädgårdsmodet utan lika mycket om växtval och klimat. Importen från Holland och Nordtyskland av ädellöv- och fruktträd var omdiskuterad eftersom dessa ansågs mindre motståndskraftiga mot kylan i Sverige. Ett bistert klimat kunde dock, hur märkligt det än låter, också uppfattas som en tillgång. Tessin d.y:s medhjälpare Adelcrantz, skrev från Paris 1705 hem till sin chef och meddelade att han lagt märke till att de dyrbara idegranarna bleknade i hettan och blev brunaktiga. I stället

föreslog han vanliga granar och enar som ersättning både i häckar och parterrer.⁷ På samma sätt hade man länge haft problem med frosten, som brukade ödelägga buxbombroderier. Redan Mollet föreslog lingonris eller ljung som ett lämpligt substitut, vilket ännu under 1700-talet uppfattades som ett patriotiskt val. Frågan om acklimatisering av främmande växter var något som nu skulle väcka livligt intresse, men detta handlade inte primärt om den estetiska aspekten utan nyttan, den

ekonomiska nyttan. Av det skälet blev bl.a. den kanadensiska sockerlönnen på modet i det gustavianska Sverige, då man hoppades få en ny källa till ett inhemskt sötningsmedel. På samma sätt propagerade Vetenskapsakademien för plantering av fruktträd bland bönderna, eftersom frukt kunde tjäna som buffert när skörden gått fel. I ett land som inte bara lidit av krigsåren i början av seklet utan som oupphörligen drabbats av återkommande missväxt och där skogarna huggits ned för bruksnäringens

Nicodemus Tessin d.y.: vy av lantslott på Djurgården respektive tempel med grotta på Fiskartorpsberget. Nationalmuseum H 1026/1890.

⁶ Jfr Olausson 1993, s. 84 ff.

⁷ Wollin 1927, s. 72.

skull, där handlade det inte i första hand om smaken för den rena vildmarken utan snarare jordbrukslandskapet *odlade natur*. När lagmannen Carl Carleson behandlade uppslagsordet *skog* i sitt *Hushåls-lexicon* (1759) skriver han därför, betecknande nog, ”At et skoglöst land är ömkeligt, det wete wi alle, derföre hafwa goda och förnuftiga hushållare i alla tider, med ouphörlig flit sökt at pryda deras hemwister med skog”.⁸ Nyckelbegreppet är *prydnad* och underförstått *nytta* som här uppträder som ett oskiljaktligt par. Skogen, som hittills hade uppfattats som ogenomtränglig och skrämmande, kom under 1700-talet att bli en del av den odlade naturen som begrepp, när rollerna blivit de ombytta och människan i stället framstod som det största hotet genom sin rovdrift av naturtillgångarna. På den punkten liknade Sverige, åtminstone i bruksbygderna, England, men i ett annat avseende var skillnaden stor och det gällde jordbruket.⁹ I Sverige lyckades man aldrig revolutionera jordbruket som i England. Detta är något man sammantaget måste ha i minne när man talar om introduktionen av den engelska parken i Sverige.

Engelsk park eller som man sade från början *engelsk trädgård* var ett utländskt mode, med ursprung i England, även om det förmodligen var många svenskar som hade bekantat sig med det nya trädgårdsmodet på kontinenten, företrädesvis i Tyskland och i Frankrike. Sålunda talade man i samma anda om *engelska smaken*, *engelska plantager*

och enskilda inslag som *engelska gångar* och *engelska backar*. Prefixet *engelsk* skall därför uppfattas som ett stilbegrepp snarare än en geografisk association. Man bör dock komma ihåg att *engelsk trädgård* var en direktöversättning av franskans *le jardin anglais* d.v.s. den franska tolkningen med sin i grunden artificiella karaktär och inte den engelska *landscape garden*, ett begrepp som introducerats av Horace Walpole på 1740-talet. Så småningom förändrades associationsbanorna även i vårt land – i synnerhet sedan landskapsträdgården av engelskt snitt introducerats med Fredrik Magnus Piper under början av 1780-talet. Problemet uppmärksammades redan 1793 i en anonym artikel i *Stockholms Posten*: ”Under namnet Franska och Engelska Trädgårdar förblandar man wanligen de begrepp, som med ordet Trädgård och Trädgårdskonst bör förbindas. Med ordet Trädgård förbinder man egenteligen et begrepp af regelbunden ordning ... Men så snart man derutur bannlyser konsten, så snart man wid en sådan Trädgårds anläggande söker närma sig til Naturen: så borde man ock för at icke binda et falskt eller otydligt begrep wid uttrycket, lägga bort namnet Trädgård. Ty en så kallad Engelsk Trädgård bör och kan intet annat wara, än – et förskönadt Landskap.”¹⁰

Först efter år 1800 blev begreppet *engelsk park* frekvent. Detta är symptomatiskt med tanke på den betydelseförskjutning som ägde rum under 1700-talets sista decennier.

De första svenskar som lämnat några skriftliga vittnesbörd rörande det nya trädgårdsmodet är några linneaner – således botanister och inte konstnärer. Tonen är i grunden negativ; den nya trädgårdssmaken var ”måttlös” och ”besynnerlig”. Vidare ”Vi hade här ett tydligt exempel, huru skadeligt det är, at icke hafva måtta med hvad en vill sig företaga ...”¹¹ Var man likt linnelärjungen Kalm präglad av ett ensidigt nyttotänkande i överflödsförordningarnas anda kunde man inte annat än moralisera. Samma sak gäller Daniel Solander. Men femton år senare hade uppfattningen svängt. Att imitera naturen hade då blivit eftersträvansvärt och resultatet beskrivs i positiva ordalag som ständigt ”föränderligt”¹² av den blivande trädgårdsmästaren i Kungsträdgården Anders Kallström, den ende linnelärjungen bland trädgårdsmästare, som fått sin utbildning i Kensington Gardens i slutet av 1760-talet.

⁹ Se vidare Olausson 1993, s. 353 ff.

¹⁰ *Stockholms Posten* 1793, 18 juni, nr 136, ”Tankar om de wanliga franska och om de nyare så kallade Engelska Trädgårdar”.

¹¹ Pehr Kalm, *En Resa Til Norra America*, Sthlm 1753, s. 391.

¹² *Kungliga Vetenskapsakademiens arkiv, Sthlm, Bergianska avskriftssamlingen, k. 15, Anders Kallström till Pehr Wargentins, Kensington 16 november 1764*: « Man ser här eii så mycken symetrie och regularité, utan anläggas de så at de imitera naturen, hvilken alltid förekommer våre ögon föränderlig. Gångarna äro oftast uti krokota Linier eller slingergångar ».

Adolf Fredrik Barnekow: vy av tilltänkt engelsk park vid Örtofta, 1771. Riksarkivet, Stockholm.

Själva introduktionen i fysisk mening av den engelska parken i Sverige var årsbarn med begynnelsen av den gustavianska tiden, med andra ord, 1771. Under våren detta år satt en ung svensk hovman i London och ritade ett förslag till en engelsk park för sin svågerns egendom Örtofta i Skåne. Han hette Adolf Fredrik Barnekow och var en passionerad amatörarkitekt som bl.a. hade ruinerat sig på egna, alltför vidlyftiga, trädgårdsanläggningar. Den nya trädgård han hade ritat efter engelsk förebild bestod av en stor gräsplan som dominerades av tre perspektiv. Dessa hade karaktären av uthuggningar i skogspartiet och var alla försedda med en fonddekoration: *the Ionic Temple* i

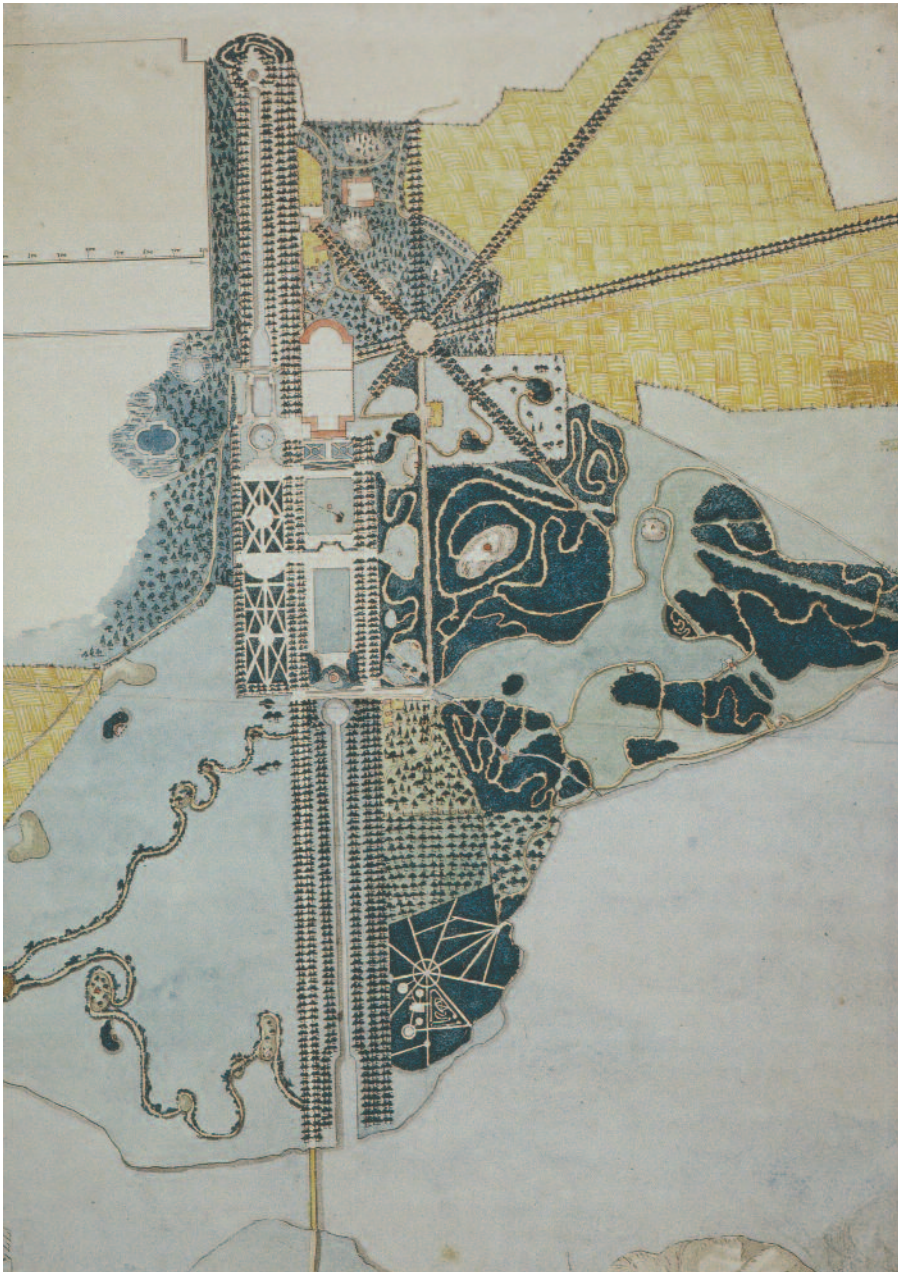
¹³Rörande Barnekow se Olausson 1993, s. 177-180.

Chiswick, en kinesisk paviljong och en obelisk. Vidare var trädgården tänkt att inramas av en promenad i form av rätlinig lövtunnel, som så småningom övergick i en slingrande gångstig bakom trädpalissaden. Början och slutet av denna promenad markerades av täckta trädgårdssäten, s.k. alkover.

Baron Barnekow var uppenbarligen så medveten om att hans skapelse var en nyhet för svenska förhållanden att han noggrant både signerade och daterade planen ”London d. 16 Majj 1771”. Det egendomliga med Barnekows förslag är emellertid att det representerade ett nära nog trettio år gammalt ideal. Symmetrin i grunddispositionen var inspirerad av Charles Bridgeman, men anhopningen av lusthus och isolerade trädgrupper, s.k. *clumps*, var direkta

citat från William Kents trädgårdskonst. Mycket få spår fanns av den samtida engelska parken utom på en punkt – en kopia av Sir William Chambers’ berömda konstgjorda ruin i Kew Gardens, kallad *the Ruined Arch*. Det fanns en enkel förklaring till Barnekows något ålderdomliga version av den engelska parken. Förutom en smakmässig förkärlek för äldre former hindrade Barnekows magra reskassa alla längre utflykter och redan i början av sommaren tvingades han återvända hem till Sverige.

Efter hemkomsten blev Barnekow under några år favoriserad av Gustav III, både som hovman, operachef och rådgivare i frågor som rörde det nya trädgårdsmodet.¹³ Särskilt tydligt var detta på det kungliga lustslottet Ekolsund, där monarken och Barnekow utarbetade ett gemensamt projekt till en ny anläggning i den engelska stilen med slingrande promenader och vattendrag. Men detta förslag syftade också till att iståndsätta 1600-talets trädgård med dess långsträckt kanal ritad av Nicodemus Tessin d.ä. och att även utvidga den i samma anda. Detta kan framstå som paradoxalt, men för Gustav III tycks det alls inte ha funnits någon motsättning mellan kombinationen av ett utländskt trädgårdsmodet och en retrospektiv trädgårdstil som lånade ideal från 1660-talet. Det barocka var liktydigt med kungligt envælde och således

Gustav III: förslag till generalplan för Ekolsund, 1775. Krigsarkivet, Stockholm.

något eftersträvansvärt för en monark som gjort revolution klädd som Karl XII i syfte att stärka sin egen makt. Men fenomenet förekom även i andra trädgårdar om än med nära anknytning både till den kungliga familjen och till hovkretsen såsom Rosersberg och Sturefors.

Denna smak för det arkaiska var uppenbarligen något som Sir William Chambers väl kände till när han år 1773 av änkedrottning Lovisa Ulrika blev ombedd att rita en ny engelsk park vid Svartsjö. Änkedrottningen hade rentav hoppats att den berömda Göteborgsfödde arkitekten och trädgårdsskaparen skulle komma till Sverige samma sommar, men så skedde inte. I stället fick han bygga sitt förslag på en uppmätning och i mars 1774 var han klar med generalplanen. I sitt följebrev till den svenske ambassadören Gustaf Adam von Nolcken, som fungerade som drottningens ombud, framhöll Chambers att förslaget kunde utföras till en rimlig kostnad och tjäna både till nytta och till nöje. Det framgår också av arkitektens brev att hans möjligheter att göra en mer radikal förändring av den äldre formträdgården var begränsade, eftersom änkedrottningen hade bestämt att den äldre anläggningen skulle bibehållas. Samtidigt hade Chambers känt sig hämmad dels av att han saknade lokalkännedom dels av att den ”nya stilen” var obekant för svenskarna: ”Je

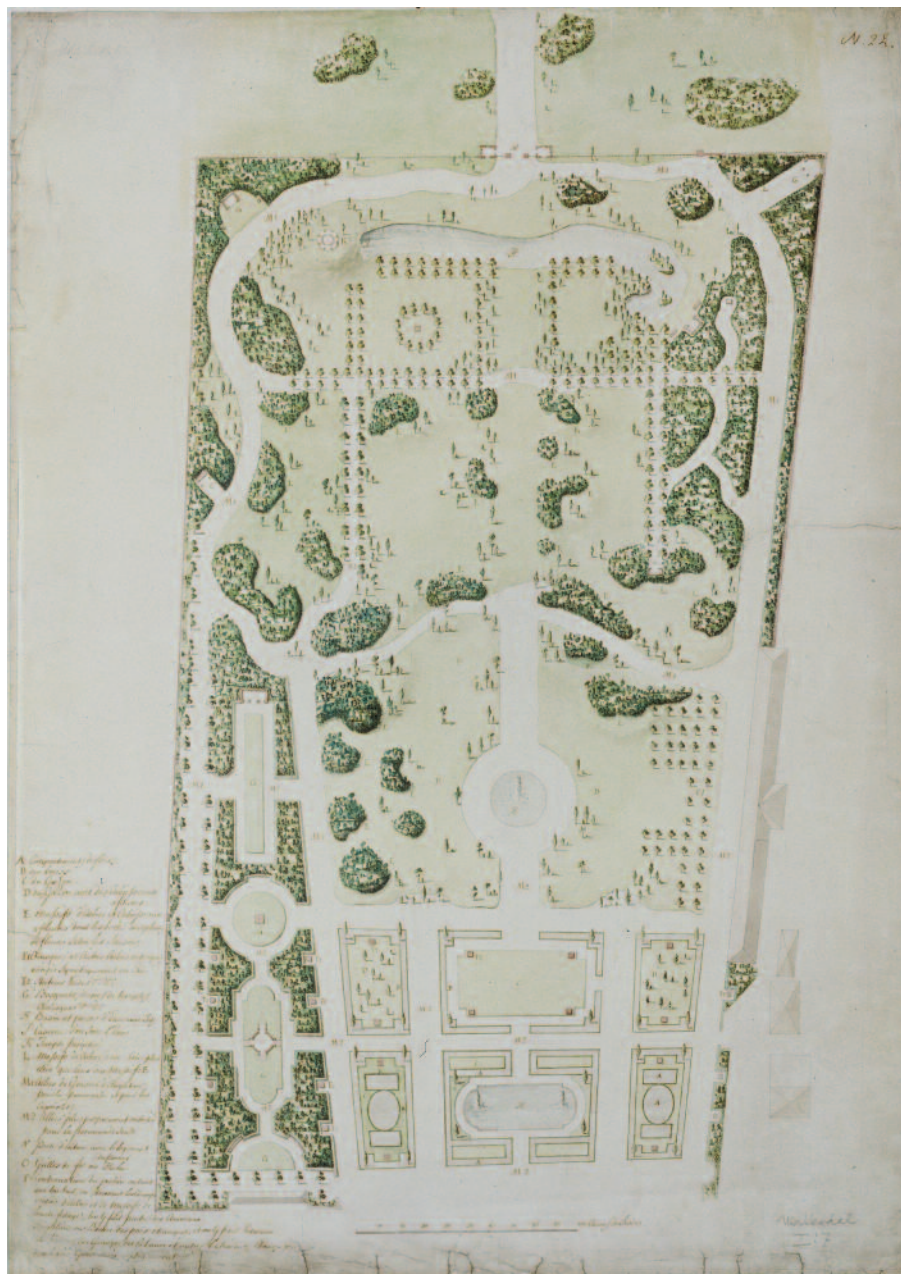
Sir William Chambers: förslag till omgestaltning av Ulriksdals lustträdgård, ca 1775. Slottsarkivet, Stockholm.

ne doute nullement que ce plan paroître singulier en Suède, ou le stile du Jardinage est totalement different, et il n'est guère possible de composer de plans sans avoir vue les lieux ...”¹⁴

Kanske var detta orsaker som bidrog till att Chambers var försiktig med att introducera några mer nyskapande element. En egenhändigt utförd kalke-ring till den numera försvunna planen visar att arkitekten endast föreslog några vindlande promenader i området öster om den gamla trädgården samt ett stort antal lusthus utplacerade på lämpligt avstånd från varandra för att markera olika perspektiv och siktlinjer. Men trots att de åtgärder som Chambers föreslog var förhållandevis blygsamma väntade änkedrottningen med att förverkliga projektet, mycket beroende på penningbrist.

I oktober 1772 hade Chambers sänt ett exemplar av sin nyutkomna *Dissertation on Oriental Gardening* till Gustav III. Följande år erhöll kungen även den franska versionen. Uppenbarligen väckte detta Gustavs intresse redan samma år då ryktet gick att kungen ämnade ”rasera” den gamla trädgården på Ulriksdal och sedan omskapa den

¹⁴ *British Museum, Mss AD 41135, vol IV, Sir William Chambers till Gustaf Adam von Nolcken 4 mars 1774.*

helt *à la chinoise*, detta enligt den kunglige bibliotekarien Carl Christoffer Gjörwell.¹⁵ Även om uttalandet är en smula överdrivet, kan det sättas i samband med det projekt som Chambers utförde per korrespondens för Gustav III:s räkning och som i original finns bevarat i Slottsarkivet, Stockholm. I ännu högre grad än vad som var fallet i generalplanen för Svartsjö valde han att hålla sig till en lätt arkaiserande stil i sitt förslag till Ulriksdal. Denna karaktär var i grunden typisk för Chambers: den artificiella formen av oregelbundna planteringar och myckenheten av trädgårdsdekorationer – tempel, alkover etc. I likhet med förslaget för Svartsjö förekommer en större körväg – *a riding* – dragen i periferin och inramad av en smal remsa av tät växtlighet för att dölja det omgivande stängslet. Resultatet kan inte sägas vara särskilt lyckat med bl.a. lusthusen inplacerade utan tanke på perspektivistisk verkan. En annan egendomlighet är den närmast renässansartade karaktär som Chambers ämnade ge parterren närmast slottet. Kanske var detta ett uttryck för arkitektens överdrivna ambition att anpassa sig till vad han trodde en lokal, ålderdomlig smak. Gustav III var uppenbarligen intresserad, men efter förvärvet av Drottningholm 1777 föll alla andra förslag.

Gustav III verkar tämligen omgående ha satt igång planeringen för att utvidga den gamla lustträdgården med en engelsk park. Avgörande impulser kom oväntat nog från Ryssland i samband

med besöket där sommaren 1777. I första hand gäller detta Tsarskojeselo som kungen fick planen till. Enligt kanslipresidenten, d.v.s. statsministern Ulrik Scheffer, satt kungen på vägen hem över Östersjön i sin kajuta och studerade de ryska arkitektutritningar han fått och spåren är tydliga.¹⁶ På planen över Tsarskojeselo kan man tydligt se måttangivelser för det konstgjorda sjö- och kanalsystemet, anteckningar gjorda av Gustav III. Och i en kommentar till denna målning, som kungen sände sin kusin, berättar han att han just studerar denna ritning samtidigt som han tänker på ”den älskvärda värdinnan på denna plats”.¹⁷

Bara en vecka efter sin hemkomst från Ryssland skrev Gustav III till attachén vid beskickningen i Paris, Erik Magnus Staël von Holstein, som visar att han intensivt sysselsatte sig med den tilltänkta parkanläggningen på Drottningholm: ”Jag ber Er framföra till Drottningen [Marie Antoinette] att om hon så önskar kan jag sända henne planen till den engelska trädgården som jag låter anlägga vid Drottningholm.”¹⁸ Riktigt så långt som Gustav III påstår hade man inte kommit, men förmodligen förelåg en preliminär plan till det projekt till engelsk park som kungen utarbetade tillsammans med Carl Fredrik Adelcrantz med början år 1777. Denna generalplan visar att den tilltänkta ytan var mångdubbelt större än vad som blev fallet. Utöver området norr om lustträdgården, den s.k. Kungsängen och träsket, ingick även markerna väster om

Kina slott. Det dominerande motivet var en jämbred kanal som skulle slingra sig i ett meanderliknande lopp genom hela den planerade anläggningen. Det konstgjorda vattendraget var tänkt att få en både praktisk och estetisk funktion. Dels skulle man på detta sätt kunna dränera det sankna området väster om teaterhuset dels skulle kanalens pittoreska kurvaturer jämte den redan befintliga ängmarken ge karaktär av en engelsk landskapspark. Allt detta var dessutom tänkt att ingå en sällsam förening med element som var direkt hämtade från den franska formträdgården: regelbundet planterade alléer och boskéer. Till detta kom olika parkbyggnader.

Eftersom Gustav III inte tilltrorde slottsträdgårdsmästaren Johan Daniel Happée uppgiften att leda det praktiska arbetet lät han sin ambassadör i London, Gustaf Adam von Nolcken kontraktera

---

¹⁵ C.C. Gjörwell till Sven Lagerbring 2 november 1773, cit. efter Otto Sylwan, *En Stockholmskrönika. Ur C.C. Gjörwells brev (1757-1778)*, Sthlm 1920, s. 66.

¹⁶ Magnus Olausson, *Katarina den Stora och Gustav III. En månad i S:t Petersburg*, Sthlm 1998, s. 147.

¹⁷ Gustav III till Katarina II 14 juli 1779, cit. efter Catherine II et Gustave III. *Une correspondance retrouvée*, ed. Gunnar von Proschwitz, Sthlm 1998, s. 141.

¹⁸ Gustav III till Erik Magnus Staël von Holstein 29 juli 1777, cit. efter G. Andersson, *Handlingar ur von Brinkmanska arkivet på Trolle-Ljungby, Örebro 1865, II*, s. 25.

Carl Fredrik Adelcrantz & Gustav III:
förslag till generalplan för Drottningholm,
1779. Slottsarkivet, Stockholm.

en engelsk trädgårdsmästare, William Phelan. Under de följande åren bedrevs arbetet med full kraft, då 100 man ur Upplands regemente grävde ut den ringlande kanalen och lindar planterades enligt ett regelbundet mönster längs dess lopp. Det dröjde inte länge förrän projektet drabbades av protester och nu från oväntat håll. Det var slottspersonalen som krävde kompensation för uteblivet bete, som var en löneförmån för de anställda. Frågan löstes i domstol, en intressant konsekvens av Gustav III:s parkplaner.¹⁹

Befintlig dokumentation visar att man i princip följde det kungliga projektet, men kanalen slutade lika tvärt som den började. Partiet närmast teaterhuset var fortfarande oordnat, med en mängd små byggnader. Kvar var också alkärret, som med sin täta vegetation skymde utsikten mot den engelska parken. Den kunglige amatörarkitekten hade alltså ännu inte hunnit. vare sig tekniskt eller estetiskt, lösa vattencirkulationen och dräneringen av de sankna markerna. Sådan var situationen när Fredrik Magnus Piper återvände hem efter sju års studier 1780. Kungen hade redan tre år tidigare, när arbetet påbörjades, önskat kalla hem arkitekten, men denne lyckades hålla sig borta med olika svepskäl. Väl utnämnd till hovintendent tog

¹⁹ Se vidare Olausson 1993, s. 412 ff.

han sig an arbetet med full kraft. I sitt förslag till ny generalplan visade Piper att han var helt kompromissfri som arkitekt. Han önskade avlägsna alla artificiella drag och i stället ge både vattendrag och vegetation en mer naturlig karaktär. Dessutom visade Piper sin förmåga som vattentekniker genom att med olika medel få en bättre cirkulation av vatten i till- och utflöden. Gustav III respekterade uppenbarligen Piper för hans professionella kunnande och kopierade t.o.m. en ritning ur arkitektens portfölj, men fortfor att behålla Drottningholm som sitt speciella konstnärliga revir. I synnerhet i samband

med den italienska resan var kungen djupt engagerad och hämtade inspiration för nya anläggningar både i Italien och i Frankrike. Här två exempel: Parc Monceau och le Désert de Retz. Först efter Gustav III:s död försökte Piper ånyo lägga fram en reviderad generalplan, men utan större framgång. Här en jämförelse mellan Gustav III:s ideal och Pipers – den s.k. monumentholmen.

Det blev i stället på Haga, den kungliga idyllen vid Brunnsviken där Piper skulle pröva sina engelska lärdomar. Här tilläts han arbeta med ett större mått av frihet. Arkitekten ersatte parterreerna med ovala

*Fredrik Magnus Piper:
detalj av generalplan för Gamla Haga,
1781. Konstakademien, Stockholm, foto
Nationalmuseum.*

Den kungliga miljön dominerade länge utvecklingen i Sverige, men så småningom framträdde andra viktiga beställare, framförallt bland de förmögna bruksägarna. Johan Abraham Grill hade gjort sig en förmögenhet i det Svenska Ostindiska Compagniet. Han vurmade inte bara för det kinesiska utan också för det agrara som ledamot av Vetenskapsakademien. Därför blev hans Godegård, med park ritad av Piper, en *ferme ornée*, en förskönad lantgård i förening med olika kineserier.²⁰ Det gällde att kontrastera det agrara landskapet med det mer naturlika eller som Piper själv uttryckte det ”omväxlingen af hushålls föremål och den villda naturen”. Inget var dock frikopplat från estetiken: ”den obehagligaste platsen [gödselhögen] bör omgivas tätt med irreguliert planterade häggbuskar, som trifvas och gå väl i sådan belägenhet”.

Den engelska parken blev ett yttre tecken på social framgång inte minst för uppkomlingar inom förvaltningen. Den dåvarande sekreteraren i justitierevisionen, Samuel af Ugglas, hade genom sin förmögne svärfar kommit i besittning av Forsmarks bruk. Här anlade den kunglige trädgårdsmästaren Johan

²⁰ Jfr Magnus Olausson, ”Godegårdsparken och Fredrik Magnus Piper”, *Fataburen* 1987, s. 131-154.

pelouser, omgärdade av slingrande gångar. Det radikalaste greppet var att mot sjösidan låta en av dessa gräsytor ansluta sig direkt till den nya huvudbyggnaden utan förmedlande led, t.ex. en grusad plan. Detta representerade det senaste inom engelsk trädgårds-konst. Förutom en växlingsrik och artikulerad vegetation samt oregelbunden strandlinje, uppbruten av konstgjorda kanaler och holmar, förekom en annan viktig ingrediens i Pipers generalplan: lusthus. På den relativt stora ytan hade han ritat in olika parkbyggnader, placerade på de högsta punkterna i terrängen och där de olika siktlinjerna korsade

varandra. Av Pipers många förslag till trädgårdsbyggnader utfördes endast den s.k. Turkiska paviljongen. Tillkomsten 1786-88 markerar Pipers dalande stjärna – arkitekten tänkte sig byggnadens inre i exotiska former som påminde om Chambers moské i Kew Gardens, men kungen lät i stället andra konstnärer utforma det inre i nyklassisk anda. Sedan Piper slutat som arbetsledare 1785 avtog hans inflytande. Den fina proportionering han arbetade med mellan arkitektur och byggnader gick om intet, när Gustav III tillsammans med Louis Jean Desprez började tänka i megalomaniska termer.

Christian Ackermann en engelsk park i närmast leksaksartad skala, där de många lusthusen och gångarna nästan bildar ett nystan. Även effekten av träd och buskar blev en annan på denna lilla yta. I en samtida beskrivning betonas att steniga gården och skogsmark hade omvandlats till sköna promenader. Räkenskaperna visar också att tjugo

lass hö bärgades årligen inom parkområdet samt att man här även odlade säd, såsom korn och havre. Även vid Godegård ingick delar av parken i planen för växelbruk. Man kan fråga sig om nyttan ägde en reell betydelse eller om det snarare handlade om symbolfrågan. Förmodligen var det - både - och. När arkitektidrottanten Gustaf

Silfverstråhle ritade ett förslag till engelsk park för Hulterstad i Östergötland var det inte de bördiga åkrarna som togs i anspråk utan steniga gården och karg skogsmark. Det sågs uppenbarligen som en patriotisk gärning att anlägga en engelsk park. Enligt Piper hade ”de sidsta 30 åren företagne anläggningar i så måhån bidragit till

Martin Rudolf Heland efter Elias Martin: vy av den engelska parken vid Forsmark. Nationalmuseum G A 235/1974.

mångfalldige sterile och occultiverade tracters upodlande och förbättrande, till utbredande af smaken för plantering i allmänhet, gräswallens tillökning samt betäckande af Sjelfwe Wåra berg och klippor”.²¹

Den engelska parken dominerades dock inte av professionella som Piper utan av ägarna som själva ville rita sina trädgårdar. Inte sällan fyllde de anläggningarna med självbiografiska inslag eller en sentimental vänskapskult. Aurora Taube på Finspång lät sina olika älskare komponera såväl inskriptioner som lusthus i Finspångs engel-

ska park. De älskade likt, af Ugglas, överdrivet slingrande gångar och en myckenhet av lusthus. När den olycklige östromerske generalen Belisarius grav dök upp både i parkerna vid Forsmark och Finspång tyckte trädgårdskännaren Jonas Carl Linnerhielm att man var farligt nära ett slags bedrägeri. Dyrkan av monument, ruiner och exotiska byggnader kulminerade runt år 1800. När den danske resenären Christian Molbech kom till Värnanäs blev han mycket intagen av det idylliska parklandskapet, men stod helt främmande för vad han kallade ”stygge chinesiske Figurer”. Han frågade sig

varför man valt ”den barokke chinesiske [smag], og ikke ligesaa godt den turkiske eller arabiske.”²²

Detta visar att trädgårdskonsten hade kommit till ett vägska. Piper, som en gång introducerat den mogna engelska landskapsstilen, hade redan 1792 föreslagit en stiliserad formträdgård på Logårdsparterren. Hans förslag till Kungsträdgårdens omläggning några år senare pekar i samma riktning. Piper blev på detta sätt en förnyare av stadsparken. Genom projekten för allmänna begravningsplatser, som skulle anläggas utanför stadscentra i början av 1800-talet lämnade han också ett bidrag till formträdgårdens förnyelse.

Naturen blev under den gustavianska tiden ett objekt för känslan och inlevelsen. I föreställningsvärlden ersattes successivt det odlade landskapet med det pastorala och preagrara. Den utlösande faktorn för uppkomsten av en ny naturkänsla och därmed utvecklingen av den engelska landskapsparken måste sökas i utomestetiska faktorer, såsom jordbrukets förvandling och hotet om skogsbrist. I längden kunde dock inte det ideala parklandskapet utgöra ett substitut för den vilda naturen. När t.ex.

Gustaf Silverstråhle: herrskapet på Grängshammar blickar ut över den nyanlagda engelska parken, ca 1798. Konstakademien, foto Nationalmuseum.

²¹ Akademiens för de Fria Konsterna, Sthlm, Pi-b-man 4, Beskrifning öfver Idéen och Generalplan till en Ängelsk Lustpark, författad åren 1811-12 af F:M: Piper, pag. 41.

²² Christian Molbech, Breve fra Sverrige i Aaret 1812, III, Köpenhamn 1817, s. 155.

Johan Petter Cumelin: Belisarius hydda och grav i Finspångs engelska park, 1803. Nationalmuseum G 460/1892.

den italienske bankirsonen Giuseppe Acerbi återkom till Stockholm från sin resa till Nordkap år 1799 fann han att

---

²³ Giuseppe Acerbi, *Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the year 1798 and 1799, II*, 1802, s. 177-178.

allt i Hagaparken var demaskerat. När löven hade fallit låg parken där obarmhärtigt exponerad. De slingrande promenaderna och tätt placerade lusthusen gjorde nu ett närmast löjligt intryck i jämförelse med den storslagna fjällnaturen.²³ Bodelningen mellan nytta och nöje, liksom mellan konst och

natur var snart åter ett faktum. Snart upphörde drömmen om parken som ett allkonstverk när tron på det gränslösa reducerats till ett dekorativt mönster. Den engelska landskapsparken blev nu blott en av flera trädgårdsstilar.

The Grand Tour, trädgårdskonsten och Peder Ankers Bogstad

av Christian Laine
arkitekt MSA, Sverige

År 1767 kom den artonårige Peder Anker hem till Christiania från sin Grand Tour genom Europa. Fem år senare gifte han sig med Anna Elisabeth Cold, uppvuxen hos Morten och Mathia Leuch på Bogstad och samma år köpte han Bogstad av änkefru Mathia Leuch, född Collett. Under de följande decennierna utvecklade han Bogstad till ett mönster gods, där inte minst trädgårdsanläggningarna till nytta och nöje väckte samtidens intresse och beundran.

Syftet bakom den rätt vidlyftiga rubriken på det här föredraget är att belysa och diskutera några sammanhang: mellan 1700-talets Grand Tour och utvecklingen av trädgårdskonsten i Europa, mellan Peder Ankers trädgårdsanläggningar och den samtida trädgårdskonsten samt mellan Peder Ankers Grand Tour och hans roll- och miljögestaltning som godsägare på Bogstad.

The Grand Tour

Redan under 1600-talet blev det vanligt att unga medlemmar av Europas ledande skikt sändes på resa i främmande land för att fullborda sin utbild-

ning; lära sig språk och *savoir-vivre* och fördjupa sina kunskaper i ämnen som politik, ekonomi, geografi och historia på europeisk nivå. Denna klassiska *peregrinatio academica*, *Kavaliersreise* eller *Grand Tour* bar söderut genom Frankrike eller Central-europa med Italien och det klassiska kulturarvet som slutmål. Färden gick ofta via längre uppehåll i lärdomsstäder och mondäna kulturmetropoler men vägval och anhalter skiftade kraftigt. Söder om Alperna följde resenärerna däremot mera bestämda konventioner. Här hade resehandböcker och reseskildringar skapat ett slags norm för både vad man skulle se och hur det skulle upplevas.

Närmast obligatoriska anhalter för varje Italienfarare under 1700-talet var Venedig, Florens, Rom och Neapel. Snart sagt alla Romresenärer gjorde utflykter österut över Campagnan till Tivoli med Sibyllans Tempel ovanför floden Anienes kaskader, Villa Adriano, Maecenas villa och Villa d'Este, till Frascati i sydöst med dess villor och trädgårdar och längre söderut över Via Appia till Albanerbergen, Lago Albano och Nemi. Neapelresenärerna besteg Vesuvius och for västerut till de Phlegreiska fälten och landskapet

kring Lacus Avernus, där Aeneas mötte den Cumeiska sibyllan och nedsteg i skuggornas rike och där Vergilius grav ännu lockade skaror av besökare. På 1760-talet var också Herculaneum och Pompeji vanliga utflyktsmål från Neapel och de verkliga kännarna hade funnit vägen till templen i Paestum.

Åtskilliga resenärer besökte också berömda villor och trädgårdar som Caprarola, Villa Lante, Pratolino och Poggio a Caiano liksom Florens parker och trädgårdar.

Den traditionella bildningsresan till Italien innefattade i allmänhet en fördjupad introduktion till antikens minnesmärken och de sköna konsternas historia och inte sällan undervisning i teckningskonsten. Ett rikt utbud av lärare fanns bland de många konstnärer som livnärde sig på strömmen av välbeställda Italienresenärer, både som porträtt- och landskapsmålare i egen regi, *Ciceroni* till Italiens monument och konstskatter och inte minst som konsthandlare eller sakkunniga vägledare i den blomstrande kommersen med konst och äkta och falska antiker. Under 1700-talets gång kom bildningsidealet att allt starkare präglas av *the Connoisseur*, konstkännaren, konstälskaren och konstsamlaren. Och bildningsresan utvecklades därmed allt oftare till inköpsresor med förvärv av betydande samlingar av antiker och italienskt måleri från framförallt 15- och 1600-talen.

Den aristokratiska bildningsresan var naturligtvis någonting annat än de professionella studieresor som samtidigt

förde arkitekter och konstnärer till Italien. Men deras resvägar och resmål var i stort sett desamma. De framtida beställarna av representativa miljöer och deras blivande leverantörer av trädgårds-, byggnads- och inredningskonst fick på så sätt en gemensam referensram. För många arkitekter och konstnärer blev Touren också en väg till betydelsefulla kontakter och beställningar.

Den klassiska bildningsresan till Italien upplevde sin guldålder efter sjuårskriget 1756 - 1763. Fred rådde, gränserna öppnades och vid samma tid anträdde bröderna Anker sin bildningsresa genom Europa.

Peder Ankers Grand Tour

År 1761 lämnade justitierådet Christian Anchers fyra söner sitt barndomshem, Paléet i Christiania, för att ge sig ut på den stora europeiska bildningsresan, The Grand Tour. Den äldste sonen, Iver, var då 16 år, Bernt 15, Peder 12 och sladdbarnet Jess 8 år.

Enligt det kortfattade *curriculum vitae*, som Peder Anker författade när han skulle förlänas Dannebrogordens storkors 51 år senare, for han med sina bröder först till Köpenhamn, där de stannade i ett år för studier vid universitetet. Följande år gick resan enligt Peder Anker vidare till Tyskland, Italien, Frankrike, England och Sverige. Andra källor talar för ett längre avbrott i bildningsresan och det är tveksamt om Peder Ankers uppräknade av de besökta

länderna svarar mot den ordning i vilken besöken gjordes. (1)

Det kan tyckas vara en väl tidigt anträdd peregrinatio för pojarna från Björvika. Men vid den här tiden var bildningsresor i unga år en god tradition i Christianias patrisiat. En skiftesförrättning på Bragernaes från år 1721 ger ett grundrecept till lämplig utbildningsgång för en gosse av bättre familj i

Dr. James Hay som Bear-leader. Etsning av Arthur Pond (1730-talet). Husmester och ledare för björnligan Ancher under deras Grand Tour var Christen Hee Hvass.

dåtidens Norge. Från sitt sjätte till sitt fjortonde år skulle han antingen ”*privatim i Faderens Huus eller paa Landet uti en brav Præstemans Huus oplæres i boglige Kunster og andre Videnskaber, som i Tiden kunde tjene til hans Nytte*”. När han fyllt fjorton skulle han sändas till ”*England, eller Holland og der i 2 Aar opdrages i de Scientier, som han kan fatte og som ere nyttige til hans Velferds Befordring*”. (2) Liknande mönster för sin bildningsresa följde exempelvis John Collett, Mathia Leuchs yngre bror, som var 15 år när han 1749 skrevs in vid Universitet i Köpenhamn och som fortsatte sina studier i Tyskland, Frankrike, Holland och England under ytterligare fem år. Morten Leuch, Mathias förste make, var också han i tonåren när han vid samma tid gav sig ut för flera års studier utomlands. År 1773 sände Mathia Leuchs äldre bror, James Collett, ut sina söner Peter och John som var 16 resp. 15 år på en studieresa som varade i tre år och gick till Sverige, Danmark, Tyskland, Schweiz, Frankrike, Belgien, Holland och England.

Välbeställda resenärer i tonåren i mera mogna informatorers sällskap var för övrigt en vanlig företeelse på dåtidens Grand Tour. 1768 skriver Laurence Sterne i sin *Sentimental Journey through France and Italy* om härskaror av sådana ”*Peregrine martyrs*”, ledda av governors eller ”björnförare” som de spefullt kallades.

Bröderna Ankers björnförare hette Christen Hee Hvass, han var dansk och hade en teologisk examen i lärdoms-

bagaget när han anlätades av Christian Ancher som pojknarnas hovmester under studieåren i utlandet.

Inga anteckningar från bröderna Ankers resa tycks ha bevarats och om studierna, besöksmålen, bekanskaperna och upplevelserna under resan vet vi snart sagt ingenting. Däremot finns en noggrant förd dagbok bevarad från den studieresa som bröderna Peter och John Collett företog tio år senare. Dagboken berättar om två blivande företagsledares välplanerade studiebesök och målmedvetna studier för att förkovra sina kunskaper om råvaruproduktion, råvaruförädling och handel med varor och tjänster över nationsgränserna – nyttiga *Scientier* således för att befördra brödernas och huset Colletts välfärd.

Men kunskapsörsten begränsades ingalunda till näringslivet. Bröderna Collett studerade språk vid universitetet i Göttingen och andra lärosäten, de var flitiga teater- och konsertbesökare och de insöp societetens *savoir-faire* genom livligt umgänge i kretsarna. Bröderna Ankers studieresa på 1760-talet hade sannolikt en liknande inriktning på både en bred kunskapsuppbyggnad med sikte på karriären och det *savoir-faire* som var en väsentlig ingrediens i patrisiatets med åren allt exklusivare statuskonsumtion.

Även om vi ingenting vet med bestämdhet om bröderna Ankers resvägar och besöksmål i Italien kan vi utgå från att de följde det traditionella mönstret för 1700-talets kavaljersresa. Bevarade handteckningar på Bogstad, som Peder enligt samtida källor ”*havde forfærdiget*

i Rom”, talar för att han tagit teckningslektioner i den eviga staden och konstsamlingen på Bogstad vittnar om att bröderna Anker också framträtt som konstsamlare konnässörer under sin Italienvistelse. Kanske knöts dessutom bestående kontakter med en eller flera konsthandlare, som under de följande åren levererade ytterligare konstverk till de Ankerska representationsmiljöerna. (4)

Ett betydelsefullt inslag i den traditionella bildningsresan var också att göra visiter och knyta kontakter i den sociala och kulturella eliten och rekommendationsbrev var en viktig del av resenärernas utrustning. I vilken utsträckning ungbjörnarna Anker och husmästaren Hvass umgicks i de italienska societetsalongerna eller gjorde visiter i de vittra kretsarna vet vi ingenting om. Men uppenbart är att bröderna tillägnade sig manér som anstod seigneurer av den europeiska eliten och som senare kom att väcka både beundran och förtret i hemlandet. (5)

Långvariga bildnings- eller studieresor till främmande länder var således ingenting ovanligt i Christianias patrisiat. Men bröderna Anker var veterligen de enda av patrisiatets söner som under 1700-talet utsträckte sin bildningsresa till Italien, konstens och skönhetens källa. Touren till Italien och det klassiska kulturarvet gav en aristokratisk air åt brödernas uppfostran och ungdomsår. Och ett aristokratiskt ideal kom också att sätta sin prägel på brödernas karriär och livsstil efter hemkomsten till Christiania.

Om bröderna Ankers studier i England under 1760-talets Grand Tour tycks det finnas ett enda skriftligt besked, nämligen att de promenerade tillsammans i Hyde Park om söndagarna och utmärkte sig ”ved deres sjeldne anstand og opvakte physiognomier.” (6)

Alldeles omöjligt är det väl inte att de redan vid det här tillfället besökte ytterligare någon av de engelska parker och trädgårdar, som nu hade börjat uppmärksammas alltmer av modemedvetna kännare och resenärer från kontinenten. Men de engelska parker som lockade trädgårdskonstens konnässörer hade i sin tur skapats under starka intryck av the Grand Tour under de föregående decennierna.

Italienresornas betydelse för trädgårdskonstens utveckling i England under det tidiga 1700-talet har på ett övertygande sätt utretts av John Dickson Hunt. I hans fotspår färdas vi nu vidare i det engelska landskapet på spaning efter italienska förbindelser i de palladianska eller emblematiske trädgårdarnas tid. (7)

The Grand Tour och trädgårdskonsten; Touren till Italien och Antiken

Åren 1699-1703 gjorde skriftställaren och trädgårdssamatören Joseph Addison sin Grand Tour genom Europa. Till Italien och Antiken kom han med föresatsen att jämföra ”*the natural face of the country with the landskips that the Poets have given us of it*”, som han skriver i förordet till *Remarks on*

Jan Frans van Bloemen. Romerskt landskap. Också i Peder Ankers konstsamling finner man målningar i Lorrains anda, som erinrar om sambandet mellan landskapsmåleriet och landskapsparkens framväxt under 1700-talet.

Several Parts of Italy som kom ut 1705. Han tillhörde således de många resenärer som sedan barndomen insupit det klassiska kulturarvet och som upplevde den Italienska verkligheten med den Romerska litteraturen som referens och korrelat. Några decennier senare kritiserades Addison också av Horace Walpole för att ha *”travelled through the poets, and not through Italy; for all his ideas are borrowed from the descriptions and not from reality”*. (8) Men för Addison och andra vittra resenärer var *reality* inte bara *the natural face of the country*. Deras verklighetsupplevelse genomsyrades och befruktades av den historiska och den mytiska antikens samtida närvaro.

Addison hade inte bara studerat klassisk poesi inför Touren utan han var också beläst i Plinius den yngres och andra författares beskrivningar av det romerska lantlivet och romerska trädgårdar och både hans *Remarks* och andra resebeskrivningar från tiden vittnar om trädgårdarnas attraktionskraft för Italienfararna.

I Rom och Tivoli fann man ruinerna av antikens villor och trädgårdar och bland Roms ruiner renässanssträdgårdar som ofta skapats både i och av sina antika föregångare, som exempelvis de berömda Orti Farnesiani på Palatinen. Och under 1700-talet hade tiden inte bara härjat de romerska trädgårdarna utan redan även avsatt pittoreska spår

av förfall i sentida trädgårdar i Rom, Tivoli och Frascati.

Addison använde begreppet *landskip* i betydelsen landskapsskildring i ord eller bild och således inte landskapet i sig – *the natural face of the country*. Och en annan medlem av det vittra samhälle som banade väg för trädgårdskonstens förnyelse under 1700-talet, skriftställaren, trädgårdsamatören mm. Alexander Pope, förkunnade 1731 i sin *Epistle on Taste*, att *”All gardening is landscape-painting. Just like a landscape hung up.”*

Den landskapskonst som trädgårdskonsten i det tidiga 1700-talet sökte sina förebilder i var klassiska landskap av målare som Claude Lorrain, Gaspar Dughet och Salvator Rosa, idealiserade landskap som ofta var scenbilder för händelser och gestalter hämtade från Vergilius, Ovidius och andra antika författare. Genren var populär bland konstnärerna på Touren och lockade många konstnärer till en landskapsproduktion av samma art. Den är också rikt representerad i Peder Ankers konstsamling på Bogstad.

Redan 1712 skrev Addison i tidskriften *The Spectator*, att *”a man might make a pretty landskip of his own possessions,”*

om blott nyttans odlingslandskap “were helped and improved by some small additions of art.”(9)

Odlingslandskapets upphöjelse till pretty landskip handlade emellertid inte bara om försköning för skönhetsens

egen skull utan budskapet hade också en näringspolitisk, samhällspolitisk och patriotisk innebörd. Jordbruket tillmättes en grundläggande betydelse för samhällsutvecklingen i dåtidens England och agrara reformer stod högt

på den politiska agendan. Här som på många andra samhällsområden såg man sig också som arvtagare till antikens Rom och den moderna lanthushållningens och lanthushållarens föregångare och förebilder sökte man i den romerska litteraturen. Sambandet mellan jordbruket, trädgårdsodlingen och trädgårdskonsten förkunnades exempelvis i trädgårdsanläggaren Stephen Switzers skrifter under begreppet *Rural gardening* med uttalad utgångspunkt i dåtidens föreställningar om den romerska lantvillan.

The epistle of good Taste tillägnades *the right Honourable Richard earl of Burlington*, som var primus motor i den nypalladianska rörelsen. Och naturligtvis gjorde även lord Burlington Touren till Italien och Antiken. I Rom träffade han William Kent, dekorationsmålaren som blev historiemålaren som blev landskapsarkitekt och som, enligt Horace Walpole, var “*the inventor of an art that realizes painting and improves Nature.*” (10) William Kent befann sig i Rom från 1709 till 1719 och hade under den tiden gjort sig väl förtrogen med både den antika och den moderna trädgårdskonsten i Italien. Kent återvände till England tillsammans med lord Burlington och under de följande decennierna kom han närmast att personifiera samtidens strävan att inkomponera det klassiska kulturarvet – som både form och innehåll - i det engelska landskapet. Och med landskapsmålarens och scenografens säkra känsla förmådde han kanske bättre än

William Kent. Skiss till parken i Chatsworth (1730-talet). Sibyllans tempel i Tivoli, Arnos kaskader, fontänmotiv från Villa Aldobrandini och friare antikiserande byggnader har strötts ut över den branta sluttningen, “the natural face of the country”. Templet och fontänmotivet återkommer i Stowe (*Temple of Ancient Virtue*) och Rousham (*The Vale of Venus*).

någon annan att ge en *Color Romanus* åt *the natural face of the English country*.

I den palladianska parken fick *the natural face of the English country* karaktär av Italiens landskap och

trädgårdar, sedda och tolkade som *landscaps*, där spåren av antiken fick färg, liv och mening genom Vergilius, Horatius, Ovidius och andra romerska författare. För att exemplifiera en sådan dialog i tiden och rummet mellan

romerskt och engelskt och mellan konst och natur skulle man kunna välja något av William Kents verk, exempelvis Stowe eller Rousham, eller poeten William Shakespeares *The Leasowes*. Men jag har valt att besöka en annan

Fredrik Magnus Piper. Plan över Stourhead. Vid sitt besök 1779 gjorde den svenske arkitekten en omfattande dokumentation av parken. (Foto Kungl. Akademien för de fria konsterna. Stockholm)

av Englands parker vars tillkomst åtminstone i tiden hänger omedelbart samman med ägarens Grand Tour, Stourhead i Wiltshire.

Bankiren Henry Hoare II gjorde sin Grand Tour åren 1738-41, förvärvade en utsökt konstsamling och började snart efter hemkomsten anlägga en storartad park på godset Stourhead. Vid första anblicken av parken öppnar sig nu som då ett storartat romerskt *landskap* i Lorrains och Poussins anda. Stigen vidare in i parken leder sedan vandraren från landskapsmålning till landskapsmålning, från stämning till stämning, från scen till scen i ett episkt poem, och – för den invigde – från insikt till insikt. Den första anhalten på vandringen är ett tempel med inskriften: *Procul o procul esti profani*. Kan vi vår Vergilius, vet vi att inskriften hämtats från Aeneidens sjätte sång och att vi nu står vid Avernens strand på väg att stiga ned i skuggornas rike och anträda färden till de Elyseiska fälten. I Adlerbeths svenska översättning från 1813 lyder prästinnans maning: *Flyn, Prestinnan ropar med ifver, Fjärran ur lunden flyn, I alle som vigda ej ären! Och den vägen beträd, Eneas! Blotta din klinga! Vet, nu pröfvas ditt mod och vad styrka du äger i själen.* Snart för oss stigen till mynningen av en stor grotta och vi, de invigda, stiger ned till skuggornas rike, flodens källa

Stourhead. Ceres - senare kallat Floras – tempel, den första anhalten på vandringen genom parken.(Foto CL)

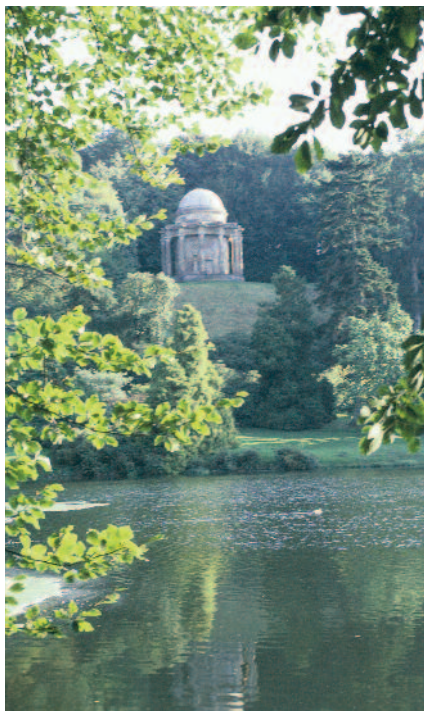

och nymfernas stilla helgedom. Från grottans dunkel för stigen till Panteon, dygdens och ärans tempel, helgat åt Herkules, och därifrån brant uppåt mot vandringens slutpunkt, vishetens tempel, helgat åt Apollo. Likt Sibyllans tempel i Tivoli reser sig solgudens tempel högt över omgivningen med utblick över sjön och den väg vi beträtt, från ingångstemplet till Nymfernas dunkla grotta och vidare till Panteon, den sista anhalten på den långa vägen till ljuset och visheten.

Stourheads mångtydiga och inte så litet anspråksfulla ikonografi har varit föremål för flera skiftande tolkningar. Parken kan exempelvis tolkas som en neoplatonskt fägad *Lehrgebäude* med politiska övertoner och till äventyrs med undertoner av frimureri. Men tolkningen kan också utgå från ett annat perspektiv. Referenserna till Aeneas färd från Troja till Rom skulle kunna ses som en allegorisk framställning av bankirens väg till ett eget Romerskt rike - eller med andra ord - som en storartad manifestation av Stourhead som stamgods för dynastien Hoare. (11)

The Grand Tour och trädgårdskonsten; Touren till England och det moderna samhället

Även om 1700-talets Grand Tour genom Europas länder till Italien och Antiken i stora stycken var en aristokratisk statuskonsumtion, var den också

ett storartat europeiskt gemenskapsprojekt, en bildningsresa i upplysningstidens anda med det klassiska kulturarvet som mål och gemensam nämnare. Stod det klassiska kulturarvet i centrum för den italienska resan, lockades 1700-talets resenärer till England främst för det fria och upplysta eller moderna samhällets skull.

Vid samma tid som bröderna Anker gjorde sin Tour i Europa anlände två av 1700-talets nyskapande trädgårdsamatörer till England, markis René-Louis Girardin och furst Leopold Friedrich Frantz von Anhalt-Dessau. Men när markisen och fursten anlände

Stourhead. Apollotemplet. Från stigen kring sjön skimtar målet för vandringen fram, ett vishetens tempel beläget högt över sin omgivning. (Foto CL)

till London 1763 var det inte bara som skönandar i trädgårdskonsten utan också som hängivna upplysningsmän och beundrare av det engelska samhället. Och för dem och andra samtida resenärer framstod det engelska lantgodset som en idealbild i miniatyr av det goda samhället, där förnuftet och naturen förenats i nyttans och skönhetens tjänst.

Girardin hade före studieresan till England just fått ärva Ermenonville, ett stort lantgods i närheten av Senlis i Picardie. Efter hemkomsten inledde han en omfattande förnyelse av godset och med inspiration från den engelska trädgårdskonsten skapades nu den magnifika landskapsparken. Parken i Ermenonville liksom den programskrift, *De la composition des paysages, des moyens d'embellir la nature autour des habitations, en joignant l'agréable a l'utile*, som Girardin gav ut 1777, utgår från den pittoreska tradition som vi mött i Stourhead. Enligt Girardin är det inte heller som arkitekt eller trädgårdsmästare man skall komponera landskap (*paysages*) utan som poet och målare, de konstnärer som förmår fångsla både öga och själ (*l'esprit*). Liksom i Stourhead leder vandringen genom parken i Ermenonville från målning till målning, från scenbild till scenbild, från stämning till stämning. Men här är installationerna och inskrip-

tionerna med citat från antika och moderna diktare långt flera och stämningarna i den nya känslomhetens tecken långt sentimentalare. Ymnigast skulle tårarna i decennier fällas inför Rousseaus grav på Poppelön med inskriften *Icy repose l'homme de la Nature et de la Vérité*.

Girardin är väl också mest känd som beundrare, beskyddare och lärjunge av Jean-Jaques Rousseau och landskaps-parken i Ermenonville kan på många sätt ses som en *Hommage à Rousseau* och hans syn på naturen, människan och samhället. Till dels har också själva landskapet modellerats med

Rousseaus *La nouvelle Héloïse* som litterär förebild. Också i Ermenonville erinrar ett tempel om ruinerna av Sibyllans tempel i Tivoli. Men Girardins tempel föreställer ingen ruin från antiken. Det är istället ett oavslutat nybygge, som är helgat åt den moderna filosofin. Templets sex

Ermenonville. Utsikt över sjön mot norr med Poppelön och Rosseaus grav. Kransen av popplar kring sarkofagen har just förnyats och Poppelöns välkända silhuett kommer att återuppstå först om åtskilliga år (Foto CL)

resta kolonner bär inskrifterna Newton, Descartes, Voltaire, Penn, Montesquieu och Rousseau och verkets fullbordad hör framtiden och ett bättre samhälle till. I sin programskrift från 1774 framträder Girardin som en engagerad förespråkare för en ny social och ekonomisk ordning för landsbygden och för en effektivisering av jordbruket hand i hand med en försköning av odlingslandskapet. Hans reformer och försköning av godset Ermenonville kan också i sig betraktas som ett utvecklingsprojekt i upplysningens anda - *en joignant l'agréable a l'utile*. Och tveklöst har han både i ord och handling inspirerats av sin Tour bland Englands välskötta lantgods, trädgårdar och parker på 1760-talet.

1763 kom således också den unge fursten Franz von Anhalt-Dessau till England tillsammans med sin vän, friherren Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorff. De beundrade Englands politiska och sociala system och såg i landets odlingslandskap och trädgårdar en levande bild av det goda samhället. Ett par år efter Englandsresan gjorde fursten och Erdmannsdorff tillsammans den klassiska Touren till Italien. Här mötte de Johann Joachim Winckelmann och med honom en ny syn på antiken och Hellas som estetisk, moralisk och politisk förebild för samtidens konst och samhällsliv. Under de följande decennierna anlades den vidsträckta landskapsparken kring

Ermenonville. Templet till den moderna filosofin (Foto CL)

Wörlitz. Venustemplet. Ännu en variation på temat från Sibyllans tempel i Tivoli. I bakgrunden skymtar den furstliga paviljongen i nygotik. Från Rode 1897.

det furstliga slottet i Wörlitz i det lilla furstendömet söder om Preussen. Här skapades en hel antologi av stämningfulla minnesbilder från Touren till Italien och Antiken; Sibyllans tempel, ett Panteon och andra variationer på antika förebilder, Vesuvius i miniatyr och en kopia av Sir William Hamiltons villa i Neapel. Om Touren till det moderna England påminde en förminskad version av den berömda järnbron i Coalbrookdale och som en hyllning till Naturen och dess store filosof anlade fursten i hjärtat av parken en replik av Poppelön med Rousseaus grav. Men i det *Weltlandschaft* som fursten skapade i sin landskapspark spelade också det

germanska kulturarvet och dess gotiska formvärld en framträdande roll. Också i Wörlitz för vandringen genom parken från scenbild till scenbild och från stämning till stämning. Men här är vandringen samtidigt en manande bildningsresa, en Grand Tour i den europeiska upplysningsfilosofin och kulturgemenskapen för medborgare och besökare i furstendömet Anhalt-Dessau. Furstens storartade omdaning av landskapet kring floden Elbe var ett allkonstverk i upplysningens tjänst, en viktig del av hans strävan att förverkliga sin vision av det goda samhället. Prosten Friedrich Riel har från sina förtroliga samtal med fursten förmedlat

den visionen: ”Fursten ville inte bara skapa ett modernt Hellas eller ett nytt Göternas rike eller endast göra sitt land till en stor engelsk park – nej hans land skulle vara en skådeplats för ljuset, ordningen, glädjen och njutningen för alla inbyggare och besökare, där var och en kunde finna frid för själ och hjärta, där var och en erbjöds medel att själv skapa sin sanna lycka och där vägen jämnats för allas framsteg och utveckling.” (12)

Touren till England med dess lantgods och parker spelade en betydelsefull roll också för landskapsgestaltningen i furstendömet Anhalt-Dessau. Här liksom i Ermenonville följde man alltjämt den emblematiske trädgårdens bärande kompositionsprinciper och anknytning till det klassiska ideallandskapet. Men i både Ermenonville och Wörlitz framträder anläggningarna på ett helt annat sätt som medvetna upplysningsprojekt med Förnuftet, Naturen och Antiken som faddrar och ett bättre samhälle som mål.

Peder Anker och trädgårdsanläggningarna på Bogstad

Den engelska lustträdgården på Bogstad började sannolikt anläggas först mot slutet av 1780-talet, således ett par decennier efter Peder Ankers hemkomst från den stora Touren genom Europa.

Bogstad 1788. Kopia av Frederik Petersen efter Erik Paulsen. På Gamlestuodden omges Gamlestuen från Morten Leuchs tid av tät lövskog med inslag av gran. I sluttningen söder om körvägen till godset har lustträdgården i den "Engelske Smag" med sina slingrande gångar och planteringar just anlagts.